

ali da su mu zadani snažni udarci. »Staljinističko-dogmatske snage vrše posljednji napor da se, pod formom obrane socijalizma i slobode, održe. Mislim da su one u nekim regijama dobile prvu bitku zahvaljujući, uz ostalo, kolebljivosti, inertnosti i nedovoljnoj organiziranosti progresivnih društvenih snaga. Vjerovatno će dosta dugo potrajati politička stabilnost ovog stanja što ne znači da se neće ništa mijenjati u strukturalnom pogledu. Međutim, po prvi put su mnoge komunističke partije i napredne ličnosti beskompromisno ustale protiv oživljavanja metoda iz ranijeg razdoblja, osuđujući njihove nosioce i protagoniste. Time je stvorena veća mogućnost okupljanja i akcije, što neće ostati bez utjecaja na teoriju i praksu socijalizma.«

Čini nam se — bez obzira na nedavne događaje u Poljskoj, koji idu u prilog navedenom — da je takav zaključak suviše optimistički i da će još trebati uložiti mnogo truda radi prevladavanja svih negativnosti jednog ranije stvorenog modela socijalizma, a posebno njegovih tendencija za dominacijom.

U posljednjem, četvrtom dijelu knjige autor razmatra razvoj sovjetske teorije o diktaturi proletarijata i državi. U centru je njegovog istraživanja problematika transformacije diktature proletarijata i nova teorija općenarodne države. Njegova je ocjena da je sovjetsko društvo u posljednjem desetljeću doživjelo vidan napredak i da su promjene u ekonomskoj i klasnoj strukturi uvjetovale izmjene u političkoj nadgradnji. »U osnovi sva razmatranja ovih problema polaze od teze da diktatura proletarijata prerasta u socijalističku demokraciju, a država diktature proletarijata u općenarodnu državu, čime se u sovjetski politički sistem unose velike promjene.« Ti stavovi malo su dosad analizirani u marksističkoj teoriji, zbog čega bi im trebalo posvetiti veću pažnju, iako dijelom predstavljaju, posebno teorija općenarodne države (o kojoj se u posljednje vrijeme u SSSR-u malo govori) rezultat nedovoljno dosljednog napuštanja prijašnjih centralističkih koncepcija.

S obzirom na izloženi sadržaj i nivo interpretacije važnih problema i dilema razvitka socijalizma u SSSR-u i šire u svijetu knjiga dra Andrije Dujića zavrđuje znatnu pažnju, jer popunjava osjetnu prazninu u našoj ne baš preobilnoj literaturi o toj problematici. U tom pogledu ni primjedbe koje smo iznijeli ne mogu umanjiti njeno značenje.

Zlatko Čepo

*PRILOZI KOSTE ST. PAVLOVIĆA O JUGOSLAVENSKIM
EMIGRANTSKIM VLADAMA (1941—1944)
I NAMJESNIŠTVU (1945)*

Bivši diplomatski službenik Kraljevine Jugoslavije i autor niza priloga i knjiga (biografije Vojislava Marinkovića i Jovana Dučića, rasprava s područja diplomatske i političke povijesti Jugoslavije, te knjige bilježaka o razgovorima sa Slobodanom Jovanovićem¹) Kosta St. Pavlović se u pet priloga pozabavio pojedinostima pada nekih jugoslavenskih vlada u emigraciji, kao i, u petom, formiranjem Namjesništva.

¹ V. moj prikaz te knjige: *Časopis za suvremenu povijest*, I—II, 1969, 197—214.

U prilogu: Pad Simovićeve vlade (Odlomci iz beležaka), (Glasnik Srpskog istorisko-kulturnog društva »Njegoš«, Chicago, sveska druga, decembar 1958, str. 67—81) Pavlović spominje — koristeći se svojim osobnim bilješkama — dolazak u London (u jesen 1941) gdje je iz razgovora s pojedinim ministrima — članovima vlade generala Dušana T. Simovića — spoznao da su, na jednoj strani, srpsko-hrvatski odnosi sve gori i gori a, na drugoj, odnosi između Simovića i članova njegove vlade u najmanju ruku neuobičajeni.

»Kraljevska vlada bila je bez vojske — piše Pavlović — i samo je simbolično učestvovala u ratu. Borba se nije mogla voditi oružjem, već jedino propagandom. A za propagandu trebalo je sredstava. U Sjedinjenim Američkim Državama Narodna banka Kraljevine Jugoslavije imala je 21,267.000 dolara i zlatnih poluga u vrednosti od 46,882.955 dolara, a u Braziliji 11,250.000 dolara. Ministarstvo vojske bez ijednog vojnika, Ministarstvo vazduhoplovstva i mornarice s nekoliko starih aviona, jednom rashodovano podmornicom i dvema motornim torpiljarkama, Ministarstvo unutrašnjih poslova bez policije i bez žandarmerije bila su, istina, u rukama Srba, ali je Ministarstvo finansija, koje je prisvojilo 79,399.955 dolara svojine Narodne banke, bilo u rukama Hrvata. Ministar finansija bio je dr. Šutej, koji je sebi za pomoćnika izabrao jednog drugog Hrvata, d-ra Milana Martinovića. Ovim trezorom Narodne banke dr. Šutej nije mogao da raspolaže bez potpisa g-na Konstantina Fotića, našeg poslanika u Vašingtonu. Zbog toga su, od prvog dana, Hrvati zahtevali da se smeni g. Fotić i da se na njegovo mesto postavi Hrvat. Ministarstvo inostranih poslova s više no brojno skučenim diplomatskim osobljem bilo je i ono u srpskim rukama, ali je Ninčić, kao jedan od dvojice pomoćnika, pridodao Hrvat, g. Ilija Jukić« (str. 68).

Pavlović, dalje, tvrdi da su predstavnici Hrvata u vladi — pošto su u London stali pristizati glasovi o pojavi četničkog pokreta pod Dražinim vodstvom i o zvjerstvima ustaša² — pokušavali da umanje značenje i da im nađu objašnjenje, ako već ne i opravdanje. To se vidjelo i u govorima što ih je u prosincu 1941. održao na britanskom radiju potpredsjednik vlade dr Juraj Krnjević.

Pavlović je u to vrijeme, 1. siječnja 1942, nastupio novu dužnost: u kabinetu predsjednika vlade Simovića. »Sve više kruže glasovi o smenjivanju Simovića — zapisao je 8. siječnja. — Vest se potvrđuje sa svih strana. Za subotu je bila zakazana sednica Ministarskog saveta, ali je iznenada odgođena. Govori se mnogo da će za pretsednika doći profesor Jovanović, dok borbu protivu Simovića uglavnom vodi Milan Grol, koji se sada približio Krnjeviću u Šuteju« (str. 69).

Dva dana kasnije zapisao je i ovo: »Branko Čubrilović mi kaže da je nova vlada već obrazovana i da će sutra, u 17. č., da položi zakletvu. Pretsednik joj je profesor Jovanović; potpredsednici Krnjević i Krek. Svi ostali ministri ostali su isti, osim ministra Vojske. Đeneral Bogoljub Ilić je razrešen dužnosti, a za ministra Vojske i ministra Vazduhoplovstva i mornarice postavljen je đeneral Mihailović. Po Čubriloviću, rešeno je da Đeneral uđe u Vladu da bi se pokazalo da nastavljamo rat i da se jedan član Kraljevske vlade — i to baš ministar Vojske — nalazi na jugoslovenskoj teritoriji« (str. 70).

² Opširnije o tome v. *Vojmir Kljaković*, Memoari generala Simovića i dokumenti 1939—1942, *Politika*, 4. XI 1970, Nastavak 76: Izvještaji Sekulića i Bajlonija; *Politika*, 9. XI 1970, Nastavak 81: Zaostravanje sukoba u vladi; *Politika*, 10. XI 1970, Nastavak 82: Neuspeo pokušaj izmirenja. Radilo se i o »Memorandumu« generalu Danckelmannu.

Sutradan je Pavlović posjetio Simovića — koji je stanovao izvan Londona — i predao mu Šutejovo pismo: kopiju ostavke svih članova Simovićeve vlade izuzevši, dakako, samoga njenog predsjednika! U njoj ministri navode da »gen. Dušan Simović nije uspevaio upravljati poslovima i koordinirati aktivnosti grupa i pojedinaca u koncentracionalnoj Vladi. Problemi koji su sami po sebi ozbiljni, otežani su, a rad Vlade potpuno je ukočen.« Stoga i podnose ostavke, eda bi promjenom stanja stvorili uvjete za normalan rad, u čemu su političke grupe u vladi složne. Simović je priznao Pavloviću da o tome nije ništa znao. »Govorio mi je — piše Pavlović — da su se odjednom složili Ninčić i Grol s Krnjevićem i Šutejom i rešili da ga obore. Da će za sve ovo neko nositi odgovornost pred narodom i pred istorijom. Da je sve to posledica neke niske intrige i da je sve to protivustavno. Pričao mi je da je na sednicama Vlade od 29, 30 i 31 decembra 1941 zahtevao da se prekine sa dosadašnjom praksom u pogledu govora preko radija, u kojima jedni ministri udaraju u klin a drugi u ploču i da Vlada mora uzeti jasan i određen stav u pitanju jedinstva Jugoslavije, oblika vladavine i ličnosti Kraljeve.³ Šutej i Krnjević odbili su ovaj njegov predlog, a Ninčić je izjavio da se potpuno slaže s gledištem Krnjevićevim, mada je ranije pravio veliko pitanje zbog ovakvog stava Hrvata. Na sednici od 5. januara 1942, Simović je, veli, predložio da se imovina Narodne banke koja se nalazi u Federal Reserve Bank u Njujorku na ime Vlade Kraljevine Jugoslavije prenese na ime Narodne banke, jer je to privatna imovina Narodne banke, a ne državna. Ovo je Simović hteo da učini da ne bi Šutej, kako mi je izričito rekao, »švrljaio kako hoće po državnim parama'. Šutej je ovo odbio, a Ninčić i Grol, koji su se ranije najviše bunili što se ovo ne učini, sad su ćutali i nisu poduprli Simovićev predlog« (str. 71).

Dalje mu je Simović — zapisuje Pavlović — rekao da je prethodno obavijestio i Radoja L. Kneževića, kao ministra Dvora, da neće podnositi ostavku, a povjerio je Pavloviću i to da mu je Jovanović izjavio da će preuzeti predsjedništvo vlade samo privremeno, a da će, poslije njega, doći Milan Gavrilović ili Grol.

Simović je zatim napisao pismo kralju Petru (London, 11. siječnja 1942) u kojem je pokušao da prikaže historijat same ostavke, ustvrdivši da su u njegovoj vladi, od njena dolaska u London, djelovale dvije struje koje su teško surađivale i vrlo se često sudarale dok su sva njegova osobna nastojanja bila upravljena na to da te suprotnosti otkloni i održi jedinstvo vlade i zemlje. »Međutim, dok sam se ja ceo posvetio vršenju dužnosti i otpravljanju državnih poslova u saradnji sa savezničkom Vladom Velike Britanije — piše Simović kralju — dotle su izvesna gospoda članovi Kabineta — i to baš oni koji su se najmanje bavili državnim poslovima — radili na razbijanju celine Vlade. U tom cilju poslužili su se i intrigama, u koje su upleli i ime Njenog Veličanstva Kraljice i ime Vašeg Veličanstva, u nameri da izazovu nepoverenje Vašeg Veličanstva prema mojoj osobi.⁴ Jedan od te gospode čak je meni lično, 31. decembra pr. god. pre podne, između ostalog saopštio: da ja vodim »borbu protiv Kralja«, a na moj odgovor: da je to neistina, laž i niska intriga, to mi je ponovio. Iz tih reči izgleda, da su te intrige imale uspeha. Stavije, svi pregovori, vođeni iza mojih leđa s ostalim članovima Vlade, imali su taj osnovni motiv« (str. 73).

³ Isto, *Politika*, 11. XI 1970, Nastavak 83: Razdor među iseljenicima.

⁴ Isto, *Politika*, 12. XI 1970, Nastavak 84: Olujni dani Simovićeve vlade i nastavci koji slijede. Posrijedi je bilo, naime, i to tko je pokrenuo inicijativu da se smanji kraljeva apanaža.

»Prema mojim zapažanjima — nastavlja Simović u pismu — ispoljile su se u ovoj akciji dosada ove tendencije: a. Protiv čina od 27. marta, koji je našem narodu i zemlji spasio čast i budućnost, a Vašem Veličanstvu Presto i možda život, a koji čin predstavlja naš najveći moralni kapital pred Saveznicima, pred našim narodom i pred celim svetom; b. Protiv vojske; v. Protiv pružanja pomoći, moralne i materijalne đeneralu Draži Mihailoviću, našim trupama i narodu koji se bori u zemlji, a što pretstavlja danas naš drugi moralni kapital pred Saveznicima i pred celim svetom; g. Dve suprotne težnje: sa jedne strane, da se ublaži utisak i odgovornost srpskog Kvislinga đenerala Milana Nedića; a sa druge strane, da se umanj porazni utisak koji su na svetsku javnost učinili objavljeni izveštaji o strašnim zločinima izvršenim nad Srbima u Paveličevoj Nezavisnoj Hrvatskoj Državi« (str. 74).

Simović nabraja u pismu što je sve poslušilo kao povod za ostavku (pisanje određene štampe protiv jedinstva Jugoslavije, pa i protiv osobe samog kralja, a postupak nekih ministara, pa čak i državnih službenika, da u svojim govorima na radiju uopće ne spominju Jugoslaviju i kralja; Simovićevo nastojanje da suočen s takvim pojavama raščisti odnose u krilu vlade, popravi takvu praksu i privoli vladu da zauzme jasno i određeno držanje u pogledu jedinstva Jugoslavije, oblika vladavine i osobe kralja, što nije dobilo podršku Krnjevića i Šuteja kojima se, začudo, pridružio M. Ninčić iako je ranije baš zbog takvog stava ministara Hrvata pravio veliko pitanje; Simovićevo prijedlog da se dio imovine Narodne banke, deponiran u New Yorku na ime vlade, prenese na Narodnu banku, čemu se usprotivio Šutej dok ostali članovi vlade nisu u tome podržali Simovića; slutnja da se priprema neka separata akcija Hrvata⁵ pa stoga i Simovićevo želja da s njima raščisti »izvesna osnovna pitanja« i sazna njihove težnje i namjere eda ne bi bilo neugodnog iznenađenja u zadnji čas; Simovićevo prijedlozi o politici vlade i imovini Narodne banke potpuno su se slagali s ranijim gledištima najvećeg broja članova vlade, a naročito s gledištima Ninčića i Grola koji su Simovića, štaviše, i optuživali zbog »politike popustljivosti prema Hrvatima« u tim pitanjima; netrpeljivost nekih članova vlade koji se »nalaze u duševnoj depresiji i obolenju živaca«, kao i nastojanje nekih članova vlade da uvedu u vladu dva stranačka prijatelja [B. Vlajić i M. Bobić] uz vjerojatne koncesije ostalim, političkim grupama). Upozorava kralja na sasvim nepovoljan utisak koji bi izazvalo razbijanje vlade i njenih redova u Londonu. Time bi — po mišljenju Simovića — proigrali dva najveća moralna

⁵ Sam Simović o tome piše u spomenutom pismu kralju: »U posljednje vreme pogoršano je pisanje naše iseljeničke štampe u Americi. Izvesna štampa pisala je protiv jedinstva Jugoslavije, pa čak i protiv ličnosti Vašeg Veličanstva. Pod 1) i 2) prilažem prepise članaka iz »Jugoslovenskog Glasnika« od 20. novembra 1941 i iz »Amerikanskog Srbobrana« od 9. decembra 1941, u kojima se piše o nekom zahtevu za abdikaciju Nj. V. Kralja Petra II, i pod 3) prepis telegrama našeg poslanika u Vašingtonu. Sa druge strane, u svojim govorima na radiju u Londonu izvesna gospoda ministri, pa čak i državni službenici, nisu uopšte pominjali ni Jugoslaviju ni Nj. V. Kralja, što je činilo vrlo težak utisak i na naše ljude u zemlji i inostranstvu i na naše saveznike. Pod 4) prilažem neobjavljeni govor viceguvernera Narodne banke d-ra R. Bičanića radi ilustracije ove stvari« (Isto, 74).

I dalje: »Osim toga primio sam iz Amerike od ministra d-ra Bože Markovića depešu, čiju kopiju prilažem pod 5), u kojoj javlja za neki memorandum o zahtevima Hrvata posle rata. Imajući podatke i sa druge strane (na pr. pod 6, izveštaj Komandanta Vazduhoplovstva od 31 oktobra pr. god.), da se sprema neka zasebna akcija Hrvata, smatrao sam da je neophodno, da sada s njima raščistimo izvesna osnovna pitanja i saznamo njihove težnje i namere, kako ne bi bili neprijatno iznenađeni u posljednjem trenutku. Ali je i ovo sada onemogućeno izazvanom krizom« (Isto, 75).

kapitala (čin od 27. III i borbu »naše vojske i srpskog naroda u okupiranoj zemlji«). »Revolucionarna Vlada koja je 27. marta dobila skoro jednodušno poverenje celog našeg naroda — zaključuje Simović svoje pismo kralju —, predstavlja i danas izraz narodnog raspoloženja u zemlji. Bitna promena iste bila bi nedemokratska. Treba samo istaći zahtev da svi članovi Vlade u svojim govorima javno izjave: da su za jedinstvo Jugoslavije, da su za monarhiju, za dinastiju i za Kralja, kako bi se time suzbile sve štetne posledice razorne agitacije i iseljeničke štampe protiv našeg državnog jedinstva i protiv Vašeg Veličanstva« (str. 77).

Navečer je Simoviću u ruke stiglo i kraljevo pismo (London, 11. I 1942) u kojem mu Petar javlja da su mu ministri koji se nalaze u Londonu, predstavnici svih političkih grupa, podnijeli zajedničku ostavku; da iz razgovora s njima, kao i onog što ga je imao sa Simovićem posljednji put, proizlazi da je onemogućena svaka daljnja suradnja između njih s jedne i Simovića s druge strane; da zemlju koja je ostala bez ikakvog predstavničkog tijela predstavlja Kruna i političke grupe zastupljene u vladi i da je stoga morao uznastojati da u njoj budu zastupljene sve političke grupe; da je za novog predsjednika vlade »naznačio« Slobodana Jovanovića, dotadašnjeg potpredsjednika vlade.

Simović je sutradan — 12. siječnja — došao u predsjedništvo vlade i izdiktirao Pavloviću drugo pismo kralju u kojem tvrdi da 1) u kratkom razgovoru vođenom 6. siječnja nije obavijestio kralja o nemogućnosti rada s ostalim članovima vlade niti mu je to bila namjera nego je samo iznio teškoće u radu s nekim njenim članovima želeći da kralju izloži svoju obranu u povodu intrige o kojoj je obavijestio Simovića, 31. prosinca, jedan član vlade; 2) od članova vlade koji su potpisali kolektivnu ostavku većina ih je dotad sasvim korektno surađivala sa Simovićem bez i najmanjeg prigovora, no potpisali su ostavku samo zbog upotrebe kraljevog imena u toj akciji iz osobnih i stranačkih razloga, a iz solidarnosti; 3) »Predstavnici političkih stranaka koji se sada nalaze u Vladi — piše on — ne predstavljaju nikakav izraz narodnog raspoloženja niti imaju ma koga za sobom, te i ne mogu predstavljati nikakav drugi ustavni faktor. Naprotiv, revolucionarna Vlada od 27. marta dobila je jednodušno poverenje naroda i danas predstavlja pravi izraz narodnog raspoloženja.« 4) čitava akcija koja ide za tim da razbije vladu od 27. III samo šteti državnim i narodnim interesima, i 5) način podnošenja ostavke i kraljevo rješenje krize protivni su ustavu.

Istog dana bila je u predsjedništvu vlade i primopredaja dužnosti. Nova vlada ostala je u istom sastavu, samo što je umjesto generala B. Ilića u nju ušao Draža Mihailović, a bila je izvršena i mala promjena u podjeli resora (ministar saobraćaja M. Grol postao je u isto vrijeme i zastupnik ministra prosvjete dok je M. Gavrilović preuzeo resor pravosuđa).

Pavlović u svom drugom članku: Pad Jovanovićeve vlade (Odlomci iz beležaka) (»Njegoš«, sveska četvrta, decembar 1959, str. 1—16) prikazuje kako je došlo do pada te vlade. Pri tom ističe da su glavna pitanja koja su se na početku god. 1943. postavljala pred vladu bila: prekid odnosa bana I. Šubašića s vladom, odlazak vlade na Bliski istok, kraljeva ženidba, formuliranje naših zahtjeva prema Italiji, imenovanje ambasadora u Londonu i vladina deklaracija, no Jovanoviću je od njih najviše glavobolje zadavalo pitanje kraljeve ženidbe. Ono je izazvalo i krizu vlade, budući da su se članovi vlade podijelili: šestorica ministara bila su protiv ženidbe, dok su trojica (dva Hrvata i jedan Slovenac) odobravali kraljevu namjeru da oženi grčku kneginju Aleksandru.

Izbio je sukob u vladi u povodu vladine deklaracije i Jovanović je 17. lipnja 1943. — suočen s opozicijom Krnjevića i Šuteja — podnio ostavku.

Nato je kralj povjerio pojedinačno nekolicini da sastave novu vladu, a kad to nije pošlo za rukom ni Milošu Bobiću, kralj je prepustio šefovima političkih grupa da se dogovore i zajednički predlože dvojicu kandidata od kojih će on zatim odabrati novog mandataru.

»Od jutros saznajem — zabilježio je Pavlović 26. lipnja 1943 — da je Kralj ipak, bar zasad, odustao od namere da se ženi. Na sinoćnjem sastanku šefova grupa, rešeno je da se Kralju za pretsednika Vlade predlože Grol i Trifunović. Profesor Jovanović mi kaže da misli da će izbor pasti na Trifunovića. Hrvati i Slovenci pristali su na obojicu, ali mi izgleda da bi srpske stranke radije videle Trifunovića. Miša Trifunović je u Dvoru. Prema tome, izgleda da je on mandator. Svi ostali čekaju njegov povratak. Grol je u kombinaciji za spoljne poslove, a general Živković za unutrašnje. Tako se bar u kulisama govori« (str. 13).

Doista je Trifunoviću — a ne Grolu — 26. lipnja 1943. pošlo za rukom da sastavi vladu u kojoj je Draža Mihailović ostao ministar vojske i mornarice, s tim da je u Londonu dobio zastupnika u osobi Petra Živkovića, ministra bez portfelja. Trifunovićeva vlada je još iste noći u dvoru položila zakletvu.

U trećem prilogu Pavlović opisuje pad kratkotrajne Trifunovićeve vlade (»Njogoš«, sveska šesta — decembar 1960, str. 58—70) i zaključuje da je o krizi te vlade malo teže govoriti jer je ona, bez predaha, iz krize koja je nastupila ostavkom Jovanovićeva kabineta prešla u svoju vlastitu krizu. Prvi znaci krize pojavili su se one večeri kad su ministri polagali zakletvu. Jedan od njih (Jovan Banjanin) nije ni došao u dvor da položi zakletvu kao član nove vlade, pred kojom su ostajala neriješena pitanja koja ni Jovanovićeva vlada nije mogla riješiti (vladinu deklaraciju, kraljeva ženidba, odlazak vlade na Bliski istok i imenovanje ambasadora u Londonu).

Razilaženje u vladinim redovima izazvale su Krnjevićeve primjedbe na nacrt vladine deklaracije, i to ove:

»1. na mestu gde se kaže da je »samo jugoslovenska politika moguća« — zapisuje Pavlović pod 2. VII 1943 — traži (Krnjević) da se doda: »što znači politika bazirana na stvarnoj ravnopravnosti i saradnji svijiu triju naroda Jugoslavije: Srba, Hrvata i Slovenaca«; 2. zahteva da se izbací da je »Jugoslavija, ako nije izraz potpunog etničkog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca, izraz njihove etničke srodnosti«; 3. iza pasusa: »Doba unitarizma je prošlo«, traži da se ubaci: »To nam najbolje pokazuje srpsko-hrvatski sporazum iz 1939, koji je jedan od temelja državne politike Kraljevine Jugoslavije«; 4. tamo gde se govori o budućem uređenju Jugoslavije, traži da se doda: »Kako će konkretno izgledati novo uređenje Jugoslavije, o tome će slobodnom voljom odlučiti većina srpskog, većina hrvatskog i većina slovenačkog naroda«; 5. posle pasusa u kome se izjavljuje da će Jugoslavija biti uređena u demokratskom duhu, zahteva da se ubaci: »a na načelu stvarne jednakosti i saradnje svijiu triju naroda Jugoslavije«; 6. na kraju deklaracije, zahteva da se doda: »Izložena načela pojačane političke i vojničke saradnje u Društvu ujedinjenih naroda sa ciljem uspostave Jugoslavije kao i načela demokratske saradnje i stvarne ravnopravnosti Srba, Hrvata i Slovenaca osnova su celokupne delatnosti Jugoslovenske vlade u Londonu i njenih organa. Najodlučnije osuđujući sve one koji rade protiv uspostave Jugoslavije, kao i one koji šire razdor između Srba,

Hrvata i Slovenaca, ili koji direktno ili indirektno saraduju s neprijateljem i njegovim kvislinzima, Jugoslovenska vlada pozdravlja mučenički narod Jugoslavije i njegovu nadčovečansku borbu i poziva sve borce da se slože i udruženom snagom pomognu Velike saveznike u ovoj otsudnoj fazi rata« (str. 60).

»Na jučerašnjoj sednici — zapisuje Pavlović 10. srpnja 1943 — srpski ministri predali su Krnjeviću ispravljen predlog deklaracije, rekavši mu da dalje od toga ne mogu ići. Izvršili su, na osnovi Krnjevićevih amandmana, neke ispravke. Prihvatili su prvi i drugi amandman; odbili su treći; četvrti je također odbijen, ali su pristali da se doda: »izraz saglasne volje Srba, Hrvata i Slovenaca«; peti amandman je usvojen; šesti je odbijen, ali je prihvaćeno da se stavi: »To su zadaci koje Jugoslovenska vlada mora imati pred očima kao rukovodne misli radi Vladinog i svih državnih organa"« (str. 61).

Nedugo zatim (8. VIII) Pavlović je zapisao ovo: »Od jutros opet zasedaju srpski ministri. Na jučerašnjem sastanku kod Šuteja, Hrvati su pristali da pođu na Bliski Istok, ali pod uslovom da im se od strane Srba učine izvesni ustupci, na koje radikali neće da pristanu, a koje, verovatno, ni demokrati neće moći da prihvate. Po svemu sudeći, Trifunović će morati da podnese ostavku. Kako čujem hrvatski uslovi za pristanak da hrvatski ministri krenu za Kairo su sledeći: 1. odobravanje budžeta Banovine hrvatske; 2. uklanjanje Konstantina Fotića iz Vašingtona i, na njegovo mesto, postavljanje Ilije Jukića; ili 3. nedovođenje Šumenkovića u Londonu i postavljanje Jukića; 4. prihvatanje deklaracije sa svim hrvatskim amandmanima, onako kako su formulisani« (str. 67).

Trifunović je 10. kolovoza 1943. podnio formalno ostavku i odmah je Božidar Purić sastavio činovničku vladu. Njen pad prikazao je Pavlović u svome četvrtom prilogu pod naslovom: Pad Purićeve vlade (Odlomci iz beležaka), (»Njegoš«, sveska sedma — juni 1961, str. 7—32). Pred njom su ostajala neriješena pitanja prijašnjih vlada a kasnije se pojavila i nova: pitanje budžeta Banovine Hrvatske, priznanje narodnooslobodilačkog pokreta i napuštanje Mihaилоvića. Pitanje deklaracije skinuli su odmah s dnevnog reda; bez teškoća su riješili da Bogoljub Jevtić postane ambasador u Londonu a da vlada što prije krene u Kairo, što su i izvršili.

»Pre tri dana smo iz Kaira primili telegram — zapisuje Pavlović 10. ožujka 1944 — da je Kralj prihvatio poziv Britanske vlade da dođe u London. Jedan prijatelj koji je nedavno razgovarao s Kraljem u Kairu kaže mi da je Kralj tvrdo rešen da ne popušta. On oseća da ništa ne može protiv volje srpskog naroda i da bi svaki pokušaj sporazumevanja s Titom i popuštanja značio za njega gubitak Krune. Kralj dolazi u London da se ne bi zamerio Britanskoj vladi, ali je unapred rešen da ne popušta i da se što pre vrati u Kairo« (str. 13).

Stigavši u London kralj se vjenčao, a Pavlović je 18. ožujka zapisao sadržaj brzojavke Fotiću u Washington. »Umoljen je Konstantin Fotić — navodi on — da, u ime Kralja, saopšti pismeno Ruzveltu (Franklin Roosevelt) da ga je Idn pozvao k sebi u sredu 15 marta i da je od njega zahtevao da promeni vladu i napusti Mihailovića. U petak 17 marta, Kralja je posetio britanski ambasador Stivenson i, po nalogu svoje vlade, objašnjavao mu je da mu je vlada uopšte nepotrebna i da bi bilo najbolje da Kralj imenuje odbor od tri člana koji bi do kraja rata isplaćivao činovnicima plate. Kralj bi s tim odborom imao da sačeka razvoj događaja u Jugoslaviji i odluku naroda o budućem obliku vladavine. Sutradan, u subotu 18 marta, Čerčil je pozvao Kralja k sebi i tražio je od njega da, odmah posle svadbe, otpusti vladu i obrazuje odbor koji bi odmah otpočeo

razgovore s Titom, posle čega bi taj odbor Titu predao upravu nad Jugoslavijom. Prema Čerčilovim rečima Tito bi u Jugoslaviji bio neka vrsta Chief Constable (neka vrsta namjesnika — opaska B. K.). Kralj mu je odmah odgovorio da je svojom vladom zadovoljan, da nema nameru da je menja, jer bi time učinio izdaju prema narodu koji se u zemlji bori, a da niukom slučaju ne može da napusti svog Ministra vojske. Čerčil je rekao da razume Kralja, ali je dodao da se Vlada zamerila Titu i da ona i Mihailović valja da odstupe. Kralj mu je tada rekao da je to velika odgovornost što se traži da on preuzme na sebe i molio je Čerčila da mu sve što je rekao saopšti pismeno. Čerčil mu je uzvratilo da to nije sudski razgovor da bi on ma šta davao pismeno, da su sve to samo njegovi saveti i da je, u krajnjoj liniji, to naša unutrašnja stvar u koju on ne bi trebalo da se meša. Kralj je ceo ovaj razgovor saopštio kralju Đorđu VI, koji mu je savetovao da za izvesno vreme izbegava ovakve lične dodire sa Čerčilom kao i da se uzdrži od davanja ma kakvog odgovora na predloge koje mu je učinio 18 marta. U četvrtak 6 aprila Iden je opet pozvao Kralja. Izvinjavajući se što mora tako da mu govori i ogradajući se da se on lično s tim ne slaže ali da radi po uputstvima Iden mu je rekao da mora promeniti vladu i da u novu vladu uvede ljude naklonjene Titu. Nedelju dana docnije, u četvrtak 13. aprila, Čerčil je, po drugi put, pozvao Kralja i tom prilikom saopštio mu je ultimativno da se vlada mora promeniti i da se Mihailović ima žrtvovati. Ako to Kralj ne učini, Čerčil će Mihailovića javno optužiti za saradnju s Nemcima i tada će i Kralja i njegovu vladu tretirati kao saradnike s neprijateljem. Na Kraljevu primedbu da nije istina da je Mihailović saradivao s neprijateljem, Čerčil mu je, kao dokaz, izneo neku propusnicu na nemačkom jeziku koju su nemačke vlasti izdale nekom četniku u Crnoj Gori. Kralj mu je uzvratilo da to nije nikakav dokaz o Mihailovićevoj saradnji i da su se vrlo često nediećevci Nemcima predstavljali kao Mihailovićevi četnici. Kralj je nastavio, da zna šta je rešeno u Moskvi i Teheranu i da se nada da sve to neće biti novi Minhen na štetu Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država. Naša se pitanja, nastavio je Kralj, rešavaju između Londona i Moskve bez našeg učešća i mi to ne možemo da dopustimo. Gotovi smo da primimo svaki pametan i prihvatljiv sporazum i kompromis, ali pod uslovom da u razgovorima učestvuju i London i Vašington i da oni jamče za izvršenje sporazuma. Naš narod je gotov da se digne na ustanak, ne gledajući na žrtve, ali kad bude kucnuo čas. Nama se, međutim, kaže da neće biti iskrcavanja na Balkan, jer se takvom planu protivne Amerikanci. Ovakav postupak nije zaslužio narod koji se pokazao najhrabrijim u Evropi i koji nikad nije brojao svoje žrtve, ali Kralj ne može da izneveri svoj narod priznajući Tita koji ne predstavlja ni 0,25% Jugoslovena, jer ni 30.000 ljudi nema za sobom. Kralj neće da se povinuje onom što se od njega traži. U stvari, njega Kralja hoće da ubiju, ali da bi Saveznici to ubistvo opravdali pred svetom, hoće da mu dadu oblik samoubistva. Kralj ne sme da odbaci Mihailovića, jer se ceo narod — i Srbi i Hrvati i Slovenci — jasno izjasnio da neće s Titom. "Tito je ujedinio sve Jugoslovene", prekinuo je Čerčil Kralja. "To je tačno", uzvratilo mu je Kralj, "ali ih je ujedino protivu sebe." Narod traži od Kralja ili da se vrati u zemlju da bi se borio s narodom ili da ostane u inostranstvu da bi branio narod, u najmanju ruku s isto onoliko hrabrosti s koliko se narod bori u zemlji. Na kraju svog pisma, Kralj je poručio Ruzveltu da se, u ovim sudbonosnim trenucima, obraća njemu za savet i mišljenje, ne samo kao prijatelju, već i "kao zameniku mog izgubljenog roditelja" (str. 15—17).

Kralj je započeo konzultacije s pojedinim političarima pa je Pavlović 21. travnja 1944, zabilježio da mu je Sl. Jovanović povjerio kako mu je kralj, kao i ostalim političarima, izložio situaciju i rekao da mu ministar vanjskih poslova A. Eden poručuje da treba sastaviti vladu u koju bi ušli Subašić, Boris Furlan i Mihailo Konstantinović.

»Purić mi priča — zapisuje Pavlović 16. svibnja — odnosno jučerašnjeg sastanka da je Kralj otvoreno izložio političarima situaciju. Englezi zahtevaju da se smeni Purić i da se prizna Tito. Na Jovanovićevo pitanje da li su Englezi rekli da priznanje Tita od strane Kralja znači i priznanje Kralja od strane Tita, Kralj je odgovorio da se pitanje njegovog priznanja ostavlja za posle rata. Posle kraće diskusije, koju je uglavnom vodio Grol, političari su se razišli obećav da će svaka stranka izraditi svoj predlog i podneti ga Kralju. Grol je izložio da se mora voditi računa o trima stvarima: (1) o legitimnosti, koja je oličena u Kralju, (2) o pretstavnicima političkih stranaka, koje brane tu legitimnost i (3) o Saveznicima, s kojima ne smemo ići u raskorak. Zatim je dodao da se ova tri elementa nisu poštovala za ovih poslednjih osam meseci otkad je Purić na vlasti. Po Puriću, Grol je mišljenja da bi se mogla obrazovati vlada bez Mihailovića s tim da se kao vojni zapovednici priznaju i Mihailović i Tito i da im se odrede sfere nad kojima bi komandovali. Ali ovakvu odluku ne bi bilo dobro da donesu političari. Nju bi valjalo da donese Kralj pre no što političari prime vlast. Purić mi je još dodao da se on svakako mora da povuče, jer je njegovo ime za Čerčila "kao crveni plašt od koga pobesni". Englezi zahtevaju da se prizna Tito i da se sva vlast u zemlji njemu preda. Kralj ovo nije voljan da primi i treba mu pošto-poto u tome pomoći. Purić misli da bi jedina ostvarljiva kombinacija bila Jovanovićevo vlada s radikalima, zemljoradnicima i Slovenicima. "U njoj, istina", dodao je, "ne bi bilo Hrvata, manj ako ne bi pristao da uđe Rusković." Ovim bi se bar dobilo u vremenu. Moglo bi se reći Englezima da smo uklonili Purića da bismo ih zadovoljili. U međuvremenu, može se otvoriti i Drugi front, "a Bog čuva Srbiju", dodao je Purić. Ali nije siguran da bi Jovanović na to pristao« (str. 19).

Kralj je nastavio svoje konzultacije a Pavlović je 20. svibnja o svom razgovoru s M. Trifunovićem pribilježio i ovo: »Trifunović mi je dalje rekao — piše on — da je, u četvrtak 18 maja, za vreme prijema u Jugoslovenskom domu u čast Idnovu, Purić zamolio Jovanovića, Trifunovića, Gavrilovića i Bobića da se posle prijema nađu. Sastanak je bio, ako sam Trifunovića dobro razumeo, u Purićevom stanu. Purić im je tom prilikom saopštio da mu Kralj već nekoliko dana traži da podnese ostavku i da je rešio da to i učini sutradan 19 maja u 11 pre podne. Purić je skrenuo prisutnima pažnju da se boji da će Englezi insistirati na komitetu trojice (Subašić, Furlan, Konstantinović — primjedba B. K.), ako Kralj odmah ne obrazuje drugu vladu. Purić je Kralju predložio četiri osobe za položaj predsednika: Jovanovića, Gavrilovića, Trifunovića i Bobića. Pozvao ih je da im ovo saopšti i da im kaže da će ih Kralj pojedinačno zvati na konsultovanje. Kad su napustili Purićev stan, Jovanović je saopštio ostaloj trojici da ga je Kralj već pozvao za petak ujutro 19 maja« (str. 21).

Londonska štampa donijela je 1. lipnja 1944. vijest da je kralj pozvao Ivana Šubašića da sastavi vladu pošto to Grolu nije pošlo za rukom. Tog dana je Šubašić položio zakletvu u kraljevim apartmanima u hotelu "Claridge's" i odmah, isto poslije podne, preuzeo dužnost od Purića. Pavlović je, zatim, razgovarao s Purićem koji mu se kleo da ne odgovaraju istini glasine da se on odavno

nosio mišlju da formira vladu. Pavlović je obišao i Jovanovića. »On mi je rekao — bilježi Pavlović — da je, po njegovom mišljenju, Kralj konačno odlučio da poveri vladu Šubašiću kad mu je Stivenson saopštio da je nemoguće pregovarati sa Srbima o otpuštanju Mihailovića i priznavanju Tita i da se o tim pitanjima može jedino razgovarati s Banom. Jovanović mi je dalje ispričao da mu je Stivenson, kad mu je doneo Čerčilov odgovor na Grolov, Banov i njegov aide mémoire, rekao da se po svima pitanjima mogu lako sporazumeti, ali da moraju pristati i na neku deklaraciju koju bi Kralj poslao Titu. Na ovo pak nisu mogli da pristanu ni Jovanović ni Grol« (str. 28—29).

U svom petom prilogu: Obrazovanje Namesništva (Odlomci iz beležaka) (»Njegov« sveska osma — decembar 1969, str 26—42), Pavlović opisuje — držeći se i ovdje svojih zabilježaka — kako je došlo do formiranja Namesništva.

»Sinoć je Londonski radio objavio — bilježi on 8. srpnja 1944 — da je obrazovanje Jugoslovenske vlade neminovno, a jutrošnja štampa objavila je i njen sastav. Posle trideset sedam dana samodržavnštva, Šubašić je najzad došao do Ministarskog saveta. Sastav vlade je sledeći: — Ivan Šubašić, pretsednik Ministarskog saveta, ministar inostranih poslova i ministar vojske, mornarice i vazduhoplovstva; — Sava Kosanović, ministar unutrašnjih poslova, ministar socijalne politike i narodnog zdravlja i ministar građevina; — Izidor Cankar, ministar prosvete i ministar pošta, telegrafa i telefona; — Drago Marušić, ministar pravde i ministar saobraćaja; — Sreten Vukosavljević, ministar poljoprivrede i voda, ministar ishrane i ministar šuma i ruda; — Juraj Šutej, ministar finansija i ministar trgovine i industrije. Pretstavnici srpskih političkih stranaka konačno su odbili da uđu u vladu. Kosanović i Vukosavljević pripadnici su levog krila Samostalne demokratske stranke. Iako Srbi, već su se odranije bili opredelili za komuniste i za Tita« (str. 29).

Pavlović je pod 9. rujna 1944. zapisao: »Jovanović mi kaže da su se, pre dva-tri dana, pretstavnici svih srpskih političkih stranaka složili da, preko Amerikanaca, on u njihovo ime uputi Mihailoviću otprilike sledeću poruku: "Profesor Jovanović đeneralu Mihailoviću. Svi srpski političari u Londonu poručuju Centralnom nacionalnom komitetu da je kucnuo čas da se ceo narod ima dići na oružje. Morate da izjavite da ste spremni da obustavite bratoubilačku borbu i da ostavljate sve rasprave za posle rata. Sada je glavno i jedino borba protivu Nemača uz sve naše Velike saveznike. Uputite u tome smislu apel svima Velikim saveznicima i tražite od njih pomoć"« (str. 31).

Šubašić je otputovao iz Londona da se ponovno sastane s Titom a Pavlović bilježi, 14 studenoga, da kruže glasine da su se Šubašić i Tito sporazumjeli i o sastavu Namesništva, s tim da bi namjesnici bili A. Stanojević, A. Mandić i D. Sernec.

»Sinoć sam svratio do Jovanovića i u njegovom stanu zatekao veoma brižne Milana Gavrilovića, Purića i Miloša Bobića. Saznali su da je Kralj danas, po drugi put, posetio Čerčila i boje se da ga ovaj ne natera da pristane na namesništvo. Sva trojica su nagovarali Jovanovića da poruči Kralju da u ovom pitanju nikako ne popušta. Šutej je danas rekao jednom svom poznaniku da je Šubašić već hteo da krene za Beograd, ali je došlo do zastoja. Šuteju nisu poznati razlozi. Po njemu, dani koji nastupaju sudbonosniji će biti po Jugoslaviju i njenu budućnost od onih u proleće 1941« (str. 34).

Pavlović, na početku nove 1945. godine, spominje i brzozav Draže Mihailovića upućen prvacima Zemljoradničke, Radikalne, Demokratske, Samostalne demo-

kratske, Jugoslavenske nacionalne, Socijalističke i Republikanske stranke, kao i članovima Srpskog kulturnog kluba. U njemu, uz ostalo, predlaže da dođe izaslanstvo iz zemlje koje bi objasnilo situaciju Saveznicima. Mihailović traži hitnu pomoć, i to odmah, budući da sutra može biti već kasno. Moli iskusnije i starije političare da mu daju savjet i da pomognu srpskom narodu "da se spase ovog pakla". Narod će — veli Draža — prokleti one u Londonu ako mu ne pomognu. Najzad poziva predstavnike stranaka u London da se vrate u zemlju — ako mu ne mogu pomoći — i da s narodom izginu.

Taj Dražin brzoglasnik dobio je (u kopiji) i kralj, koji je vršio konzultacije o mogućnosti formiranja namesništva, pa je londonski radio 11. siječnja emitirao njegovu izjavu o tome. »Kralj u saopštenju veli — piše Pavlović — da je proučio Šubašić—Titov sporazum i da, veran demokratskim tradicijama svojih predaka, usvaja njegove osnovne ideje da budući Ustav i oblik vladavine ima slobodno da odredi narod. On prima narodnu volju, ali mu je, kao ustavnom vladaru, sveta dužnost da obezbedi narodu puno i slobodno izražavanje volje. On se slaže s politikom Ujedinjenih naroda da samo grupisanje svih stranaka od leveice do desnice daje ove garancije. Zbog toga Kralj stavlja dve glavne primedbe koje se odnose na oblik namesništva i na prenos, do saziva Ustavotvorne skupštine, zakonodavne vlasti na Antifašističko veće, jer bi to značilo davanje vlasti jednoj jedinoj političkoj grupi. On, naprotiv, misli da bi obrazovanje vlade od svih političkih grupa bila jedina istinita garancija za bolju budućnost zemlje, u koju želi što pre da se vrati« (str. 36).

Nešto kasnije (22. I) zapisao je ovo: »Danas sam saznao kako se razvijalo pitanje namesništva od povratka Šubašića iz Beograda i Moskve. On je sobom doneo predlog da namesnici budu Siniša Stanković, Vladimir Nazor i Edvard Kardelj. Na ovo Kralj nije pristao, navodeći da ne mogu biti namesnici ljudi koji već zauzimaju visoke položaje u Narodnooslobodilačkom pokretu. Posle odbijanja ovakvog namesništva od strane Kralja, Tito je javio da pristaje na prvobitan predlog sa Stanojevićem, Mandićem i Sernecom, s tim da na mesto Stanojevića (koji je odbio da uđe u namesništvo) dođe Aleksandar Belić« (str. 37).

Šubašić je u to podnio ostavku kabineta ali mu je kralj iznova povjerio mandat za sastav vlade kojoj je stavljen u dužnost — kako to stoji u saopćenju u povodu formiranja nove vlade — da izvrši sporazum s Narodnooslobodilačkim pokretom. Uz to, da je kralj odlučio — da bi olakšao provođenje sporazuma u život — da kraljevsku vlast prenese na Namesništvo. Štampa se požurila da objavi i njegov sastav (D. Simović, J. Šutej i D. Sernek) ali se ubrzo ispostavilo da Tito nije dao svoj pristanak na nj. Članovi Šubašićeve vlade odletjeli su u Beograd i na kraju je i to pitanje bilo riješeno. Pavlović zapisuje 3. ožujka 1945: »Najzad je i pitanje namesništva rešeno. Kralj je odredio Srđana Budisavljevića, Nikolu Mandića (Antu a ne Nikolu! — primjedba B. K.) i Dušana Serneca. U zvaničnom saopštenju se kaže da su se Šubašić i Tito bili sporazumeli da Kralju podnesu četiri srpska imena, jedno hrvatsko i jedno slovenačko, s tim da Kralj izabere jednog od četvorice predloženih Srba. Predložili su mu Aleksandra Belića, Aćima Blagojevića, Kirila Savića i Srđana Budisavljevića. I tako dobio namesništvo o kome se toliko raspravljalo. U njemu nema nijednog jačeg političkog čoveka. Sernek je Slovenac iz Slovenačke, Mandić je Hrvat iz Istre, Budisavljević je Srbin iz Hrvatske. Dva njegova člana su titovci; treći, Budisavljević, nije, ali je član stranke koja je, preko Kosanovića, od prvog dana

počela da sarađuje s Narodnooslobodilačkim pokretom. Ovo nije namesništvo — zaključuje on —, već pogrebno preduzeće čija je dužnost da sahrani monarhiju« (str. 41).

Prikazani prilozi Koste St. Pavlovića zanimljivi su iako su, na žalost, pisani pristrano, s očiglednom sklonošću autora da jednoj strani unaprijed sve oprosti a drugoj sve zamjeri. Pri tom Pavlović nije bio imun — u danima kad je bilježio svoje zabilješke i pisao svoje priloge — ni od naglašenog antihrvatovanja. Prikazujući pojedinosti koje su prethodile ostavkama pojedinih emigrantskih vlada i konačnom formiranju Namjesništva, Pavlović nam pruža dopunski izvor i pomagalo pri rekonstrukciji odnosa koji su za vrijeme rata vladali u redovima emigrantskih političara u Londonu. Zato njegovi prilozi danas i za nas — i u takvom obliku — predstavljaju, ipak, koristan materijal za bolje poznavanje djelovanja emigrantskih vlada u razdoblju od 1941. do 1945. godine, prema dolaze s »druge obale«.

Bogdan Krizman

SPOMENICA U POVODU PROSLAVE 300-GODIŠNJICE SVEUČILIŠTA U ZAGREBU (I, II, Zagreb 1969)

U povodu proslave trostoljetne visokoškolske nastave u Zagrebu izašla su dva sveska pod naslovom: *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*. Prijedlog da se započne s pripremama za tu proslavu bio je donijet još god. 1964, ali je u cijelosti program proslave prihvaćen tek 1967. a na početku god. 1968. osnovana je i Komisija za Spomenicu (8 članova) i za predsjednika izabran prof. dr. Jaroslav Šidak. Prof. Šidak je izradio plan Spomenice, organizirao suradnju na njenim tekstovima i ujedno preuzeo dužnost glavnog urednika. Zbog obilja materijala, Spomenica je podijeljena u dva sveska, od kojih je prvi izašao uoči same proslave a drugi nešto kasnije.

Spomenica sadrži veoma velik broj radova različitih autora koji prikazuju — dosad najopširnije i najpotpunije — povijest te najviše visokoškolske ustanove u Zagrebu — od njenih početaka do današnjih dana — napisanih najvećim dijelom na osnovi izvorne građe i literature s potrebnim naučnim aparatom, bogatim slikovnim prilozima i tabelarnim pregledima. Uvod u Spomenicu napisao je Ivan Šupek, rektor Zagrebačkog sveučilišta.

Prilozi prvog sveska Spomenice (I, 727) — s obzirom na problematiku koju obrađuju — svrstani su u nekoliko osnovnih grupa: Povijest visokoškolske nastave u Zagrebu (17—289) i kronološki pregled razvoja visokog školstva i Sveučilišta u Zagrebu (290—291); Prilozi za povijest visokoškolske nastave u Zagrebu (295—376); Povijest studentskog pokreta 1830—1968. (437—523); Sveučilište i društvo (527—651) te Sveučilišne ustanove (655—712). Uz to, knjiga sadrži popis rektora Zagrebačkog sveučilišta od 1874. do 1969. godine s kraćim prikazom njihovoga naučnog rada (379—402) i popis počasnih doktora Sveučilišta u Zagrebu s kraćim biografskim podacima i naučnim rezultatima (405—434). Na kraju knjige nalazi se Kazalo imena (713—727).